

minde (1472-1505) Fas'taki Portekiz yayılması devam etti. Vattâsiler'in Portekizliler'e karşı direnmeyip hatta onlarla uzlaşmaları bölgede giderek etkin bir duruma gelen şerif ailelerinin ve onların nüfuzunda olan sülâhlerin sert tepkisine yol açtı. 1510'lardan itibaren Sûs bölgesinde güçlenmeye başlayan Sa'dîler 1524'te Merakeş'i ele geçirerek Vattâsiler'e büyük bir darbe vurdular. Güçlü oldukları Kuzey Fas'a bile tamamen hâkim olamayan Vattâsiler güneyde gelişmekte olan Sa'dîler'i kontrol edecek durumda değillerdi. Özellikle Sa'dî Sultanı Muhammed'in 1539-1540'ta kardeşi Ahmed el-A'rec'i saf dışı bırakması ve 1541'de de Agâdir'i ele geçirmesi Fas'taki nüfuzunu bir hayli arttırdı. Portekizliler aynı yıl Azemmûr'u, 1550'de de Kasrussagîr ile Asilâ'yı boşaltmak zorunda kaldılar. Bunların yanında Fas şehri de 1550'de Sa'dîler'in eline geçti. Bu başarılarına rağmen Muhammed Vattâsî hâkimiyetindeki Kuzey Fas'ı alamadı; çünkü Vattâsiler Cezayir bölgesine hâkim olan Türkler'in desteğini sağlamışlardı ve ordularında görevli birçok Türk bulunmaktaydı. Muhammed'in 1557'de öldürülmesinden Ahmed el-Mansûr'un 1578'de tahtı ele geçirmesine kadar hüküm süren sultanlar mevcut durumu korumaya çalışmışlar ve Merakeş'i başşehir yaparak Fas şehrini ikinci derecede önemli bir merkez haline getirmişlerdir. Ahmed el-Mansûr (1578-1603), içinde Türkler'in de görev yaptığı disiplinli bir ordu ve kuvvetli bir idare kurmasına rağmen saltanatı süresince 1591'deki Batı Sudan seferi hariç hiçbir askerî harekâta bulunmadı. Böylece gerçekleştirdiği barış ve siyasî istikrar ortamı aynı zamanda ticarî ve ekonomik hayatın canlandığı bir dönem oluşturdu. Bu dönemde Merakeş'te yapılan görkemli bir sarayla çeşitli âbideler dikkat çekmektedir. Ahmed el-Mansûr'un ölümünden (1603) sonra oğulları arasında meydana gelen taht kavgası sonucu 1613'te ülke Kuzey ve Güney Fas olmak üzere ikiye bölündü. 1620'lerden itibaren Orta Atlas bölgesinde, Rabat civarında ve batıda isyanlar patlak verdi. Fakat muhalif grupların hiçbirisi ülke genelinde hâkimiyet kuramadı. Bu karışıklıklar Alevî şeriflerinin (Filâîler) büyük bir güç olarak ortaya çıkışına kadar devam etti.

XIII. yüzyılda Sicilmâse'ye gelerek yerleşen Alevî şerifleri XV. yüzyılın başından itibaren giderek nüfuzlarını arttırdılar; ancak XVII. yüzyıla kadar siyasî ihtiras

Fas Sultanı
VIII. İsmâîl'in
mührü

göstermediler. 1630'lardan itibaren Mevlây Muhammed liderliğinde Tefilâlt'te siyaset alanına çıkıp 1664'te başa geçen Mevlây Reşîd döneminde Merakeş ve Fas gibi önemli şehirleri ele geçirdiler ve müteakip yirmi yıl içinde ülkenin çeşitli yerlerinde kendilerine direnen muhalif kabileleri birer birer yenerek bugüne kadar devam eden Filâlî yönetimini kurdular. Mevlây Reşîd'in (1664-1672) halefi Mevlây İsmâîl (1672-1727) Meknes'i başşehir yaptı; çoğunluğu zencilerden oluşan düzenli bir ordu kurdu ve ülkede siyasî istikrarı sağladı. İktidarı sırasında Avrupalılar'ın (Portekiz, Hollanda, İngiltere) elinde bulunan Mehdiye, Lâriş, Asile ve Tanca'yı geri aldı; ancak Sebte'deki İspanyol varlığına son veremedi. Mevlây İsmâîl'in ölümünden sonra ülke yine iç karışıklıklara mâruz kaldı. Fas toplumu güçlü kabilelerden oluştuğu için ancak kuvvetli bir şahsiyet ülkede birliği sağlayabiliyordu. Bu sebeple Mevlây İsmâîl'in ölümü ve oğullarının meydana gelen otorite boşluğunu dolduramamaları mahallî güçlerin ortaya çıkmasına neden oldu. Ordu Meknes'te İsmâîl'in oğullarından istediğini tahta çıkarırken Tanca ve civarında ise İsmâîl'in torunu Ahmed b. Ali hâkimiyetini sürdürdü. 1740'larda Mevlây Abdullah ordunun ve bazı kabilelerin desteğini sağlayarak ülkenin en kuvvetli lideri haline geldi. 1743'te Ahmed b. Ali'yi iki defa yenme başarısını gösterdi ve ikincisinde Ali öldürüldü. 1757'de ölen Abdullah'ın yerine sırasıyla oğulları Mevlây Muhammed (1757-1790), Mevlây Yezîd (1790-1792) ve torunu Mevlây Süleyman (1792-1822) geçti. Bunların dönemi nisbeten istikrarlı idi ve ticarî hayat az da olsa canlandı. İngiltere, Danimarka, Fransa gibi çeşitli Avrupa ülkeleriyle anlaşmalar yapılarak dış ticaret geliştirilmeye çalışıldıysa da bu sahada önemli bir gelişme sağlanamadı. Devletin esas gelir kaynağı yine vergilerdi; bu ise fakirleşen halkın nazarında sultanların itibar kaybetmesine sebep oldu. Sultanların güç kaybı kabileler arası çekişmelerin daha da yoğunlaşmasına yol açtı. Sonuç olarak Avrupa yayılmacılığının artmaya başladığı XIX.

yüzyılın ilk yarısında Fas kuvvetli bir merkezî otoriteden yoksun, yer yer kabilelerin hâkimiyet kurduğu ve iç çekişmelerin devam ettiği bir ülke durumundaydı.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Abdülhakem, *Fütûhu l-Magrib ve'l-Endelüs*, Cezayir 1948, s. 72-80, 110-122; Bekri, *el-Mesâlik* (nşr. de Slane), Paris 1965, s. 74-160; Abdülvahid el-Merrâküşî, *el-Mu'cib fi tel-hişî aḥbârî'l-Magrib*, Kahire 1368/1949; İbn İzâri, *el-Beyânü'l-mugrib*, I, 44-49; İbn Ebû Zer, *ez-Zâhîretü's-seniyye fi târîhi'd-devleti'l-Merîniyye*, Rabat 1972; a.mlf., *Ravzü'l-kurtâs*, Rabat 1973; İbnü'l-Hatib, *A'mâlü'l-a'âm* (nşr. E. Lévi-Provençal), Beyrut 1956; İbn Haldûn, *el-'İber*, Beyrut 1959, I-VII; Zerkeşî, *Târîhu'd-devleteyni'l-Muvahhidiyye ve'l-Hafsiyye*, Tunis 1966; *ez-Zâhîretü's-seniyye* (nşr. İbn Ebû Şeneb), Cezayir 1339/1920; Muhammed b. Ali es-Senûsî, *ed-Dürrü's-seniyye*, Beyrut 1986; Selâvi, *Kitâbü'l-İstikşâ*, I-IX; Marcus, *Histoire des Vandales*, Paris 1836; Ch. Diekl, *L'Afrique byzantine*, Paris 1896; *Les Sources inédites de l'histoire du Maroc* (nşr. H. de Castries v.dğr.), Paris 1905-61, I-XXVII; J. Carcopino, *Le Maroc antique*, Paris 1943; H. Terrasse, *Histoire du Maroc*, Casablanca 1949; J. Despois, *L'Afrique du nord*, Paris 1949, s. 191-197; Emîn er-Reyhânî, *el-Magribü'l-Akşâ*, Kahire 1952; Bosch Villa, *Historia de Marruecos*, Tetuan 1956; Hasan Ahmed Mahmûd, *Kıyâmü devleti'l-Murâbiṭîn*, Kahire 1956; Gselle, *Histoire ancienne de l'Afrique du nord*, Paris, ts.; M. Tarradell, *Marruecos Punicos*, Tetuan 1960; İbn Yûsuf el-Hakîm, *ed-Devḥatü'l-müştebike*, Madrid 1960; İbrâhim Harekât, *en-Nizâmü's-siyâsî ve'l-ḥarbî fi 'ahdi'l-Murâbiṭîn*, Dârülbeyzâ 1964; a.mlf., *el-Magrib 'abre't-târîḥ*, Dârülbeyzâ 1405/1985, I-III; M. I. Cohen — L. Hahn, *Morocco: Old Land New Nation*, London 1966; Hasan es-Sâih, *Difâ' 'anî's-şekâfeti'l-Magribiyye*, Dârülbeyzâ 1968; a.mlf., *el-Haḍâretü'l-İslâmiyye fi'l-Magrib*, Dârülbeyzâ 1406/1986; Ebû Bekir b. Ali es-Sanhâcî, *Aḥbârü'l-Mehdî b. Tâmer ve bidâyetü devleti'l-Muvahhidiṭin*, Rabat 1971; Abdülazîz el-Fiştâlî, *Menâhilü's-şafâ* (nşr. Abdülkerîm Küreyyim), Rabat, ts.; Abdülkerîm Küreyyim, *el-Magrib fi 'ahdi'd-devleti's-Sa'diyye*, Rabat 1398/1978; J. M. Abu'n-Nasr, *A History of the Maghrib*, London 1980; İsmâîl el-Arabî, *Devletü'l-Edârise mülûkü Tîlîmsân ve Fâs ve Kırtuba*, Beyrut 1403/1983; Salâh el-Akkâd, *el-Magribü'l-'Arabî*, Kahire 1985, s. 495-554; Muhammed Mezzîn, *Fâs ve bâdiyetühâ*, Rabat 1986, I-II; Roger le Tourneau, *Fâs ḳable'l-ḥimâye* (trc. Muhammed el-Ahdar — Muhammed Haccî), Beyrut 1406/1986, I-II; Abdülhâdî et-Tâzî, *et-Târîḥu'd-diblûmâst li'l-Magrib*, Muhammediye 1986, X, 191-230; Muhammed Âbid el-Câbirî, *el-Magribü'l-mu'âşır*, Dârülbeyzâ 1988; Mahmûd İsmâîl, *el-Edârise fi'l-Magribi'l-akşâ*, Küveyt 1409/1989; G. Yver, "Fas", *İA*, IV, 477-483; a.mlf., "al-Maghib", *El²* (Fr.), V, 1178-1182.

İBRÂHİM HAREKÂT

3. Osmanlı-Fas Münasebetleri. Osmanlı Devleti'nin Magrib ülkeleriyle teması, müslümanları Endülüs'ten çıkardıktan sonra Haçlı zihniyetiyle hareket eden İspanyollar'ın Cezayir taraflarında Mersâ

el-Kebîr, Vehrân (Oran) ve Bicâye'yi ele geçirerek Kuzey Afrika için tehlike oluşturmamasından sonra başladı. Ünlü Türk denizcileri Oruç Reis ile Hızır Reis'in bu bölgelerde Türk hâkimiyetini tesis etmeleri 1516'da Cezayir şehrini ele geçirmeleriyle kesinleşti. Türkler'in bölgeye gelişinden sonra hristiyan ilerlemesi durdu. Böylece Afrika'daki müslümanlar kendilerine bir hâmi buldular. Oruç Reis'in ölümünden (1518) sonra Osmanlılar'ın hizmetine giren Hızır Reis sağladığı maddî ve mânevî destekle Avrupa'dan sarıkan Haçlı akınlarına karşı çıkmıştır. Osmanlı Devleti ile Fas Sultanlığı arasındaki münasebetler Kanûnî Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) başlamış ve bir süre yoğunlaşarak devam etmiştir. Daha sonraları ise karşılıklı iyi niyet elçileri ve hediye teatisinden öteye geçmeyen bu münasebetler Osmanlı Devleti'nin Cezayir'deki gücü ile orantılı olarak gelişme göstermiştir.

XVI. yüzyılın ilk yarısında Fas'ın büyük kısmına hâkim olan ve bu süreyi daha çok İspanyol ve Portekiz güçlerine karşı mücadele ile geçiren Vattâsiler'den sonra yönetimi ele alan (1550) Merakeş dolaylarındaki Sa'dî şeriflerinin sultanı Mevlây Muhammed eş-Şeyh hâkimiyetini bütün ülkeye yaymak istiyor, ancak Cezayir'deki Türkler'in kendisine engel olacaklarını düşünüyordu. Mevlây Muhammed bu duruma bir önlem olmak üzere Türkler'e karşı harekete geçti ve bu sırada Barbaros'un oğlu Cezayir Beylerbeyi Hasan Paşa'nın dikkatini İspanyollar'ın elinde bulunan Vehrân'a çevirmesinden faydalanarak Tilimsân şehrini zaptedip (1550) buradaki Türkler'i Cezayir'e sürdü. Fas şehrinin yolu üzerinde bulunan Tilimsân'ın ülke topraklarında tam bir hâkimiyet kurabilmek için bugün de olduğu gibi büyük bir stratejik önemi vardı. Hasan Paşa Tilimsân'a derhal bir ordu gönderdi ve şehri tekrar ele geçirdi. Ancak bu arada İstanbul'a çağrılarak yerine paşa unvanıyla Barbaros'un yetiştirmesi Sâlih Reis getirildi. Sâlih Paşa'nın ilk işi, Fas'ın Sa'dîler tarafından ele geçirilişi sırasında şehirden çıkarılan Ebû Hassûn el-Vattâsî ile temasa geçmek oldu. Çünkü yönetim Mevlây Muhammed es-Sa'dî'nin Merakeş'te, Ebû Hassûn el-Vattâsî'nin de Fas şehrinde sultanlık yapmasını istiyor, böylece bir süre önce olduğu gibi Fas'ta iki sultan bulunacağını, bunun sonucunda da ülkeye daha kolay müdahale edileceğini düşünüyordu. 1553 yılı sonlarına doğru

Fas'ta Osmanlı askerini gösteren bir minyatür (IÜ Ktp., FY, nr. 1404, vr. 31*)

Osmanlı kuvvetleri Fas şehrine giden yol üzerindeki Tâze şehrini ele geçirdiler; 8 Ocak 1554 günü de beraberlerinde Ebû Hassûn el-Vattâsî olduğu halde halkın coşkulu tezahüratı arasında Fas'a girdiler. Ancak Türkler'in Cezayir üssüne dönmelerinin ardından Merakeş'e çekilmiş olan Muhammed eş-Şeyh tekrar hücum geçerek şehri aldı ve Ebû Hassûn öldürüldü (23 Eylül 1554). Böylece Fas şehri 1554 yılı içinde sadece dokuz ay kadar Türk hâkimiyetine bağlı kalmış oldu. Muhammed eş-Şeyh Osmanlı Devleti'ne karşı duramayacağını bildiği için derhal Lizbon ve Madrid'e elçiler göndererek Türkler'e karşı Portekiz ve İspanyollar'dan yardım istediysse de ancak üç yıl hüküm sürebildi ve 23 Ekim 1557'de öldürüldü.

Muhammed eş-Şeyh'in yerine geçen oğlu Mevlây Abdullah'a "Gâlib-Billâh" lakabıyla biat edildi. Öldürülen Sultan Muhammed eş-Şeyh'in Sicilmâse şehrinde yaşayan diğer oğulları Ebû Mervân Abdülmelik, Ebû'l-Abbas Ahmed ve Abdülmü'min durumdan endişelenerek Türkler'in nüfuz bölgesi olan Tilimsân'a geçtiler. 1574'te Mevlây Abdullah'ın ölümünden sonra tahta oğlu Muhammed el-Mütevekkil çıktı. Bunun üzerine sultanlıkta hak iddia eden amcası Abdülmelik ile onun küçüğü Ahmed önce Cezayir'e, daha sonra İstanbul'a gittiler ve III. Murad'la görüşerek ondan yardım istediler. Ertesi yıl zaten tahta Ebû Mervân Abdülmelik'i çıkarmayı düşünen padişahın emriyle harekete geçen Cezayir Beylerbeyi Ramazan Paşa Miknâs civarında Muhammed el-Mütevekkil'i mağlup ederek Fas'a girdi ve Abdülmelik'i tahta çıkardı (8 Mart 1576). Abdülmelik daha sonra kendi askerini topladı ve Türkler'den aldığı takviye ile Muhammed el-Mütevekkil'in çekildiği Merakeş'e girerek (16 Temmuz

1576) halktan biat aldı. Böylece Abdülmelik "Mu'tasım-Billâh es-Sa'dî" lakabıyla bütün Fas ülkesinin sultanı oldu.

Yeni sultan döneminde Osmanlı nüfuzunun Fas'a yayılması Portekizliler'i ve İspanyollar'ı rahatsız ediyor, öte yandan Tanca dolaylarına kaçan Muhammed el-Mütevekkil de onlardan devamlı şekilde yardım istiyordu. Nihayet 1578'de 80.000 kişilik ordusuyla Fas sahillerine çıkan Portekiz Kralı Don Sebastiyân, beraberinde eski sultan Muhammed el-Mütevekkil olduğu halde Tanca yakınlarındaki Vâdilmehâzin (Kasrûlkebîr) denilen yerde Osmanlı desteğindeki Sultan Abdülmelik'in ordusuyla karşılaştı (4 Ağustos 1578). Bazı kaynaklarda Vâdisseyl veya Ma'reketü'l-mülûki's-selâse gibi adlarla da anılan bu savaşta Portekiz ordusunun hemen tamamı imha edilirken Don Sebastiyân ve Muhammed el-Mütevekkil ile birlikte Ebû Mervân Abdülmelik de öldü. Abdülmelik tarafının galip çıktığı bu savaş hem Fas hem de Portekiz tarihi açısından çok önemlidir. Zira bu savaştan sonra Portekizliler bölgedeki üstünlüklerini kaybettikleri gibi kendi ülkeleri de bu yenilgiyi fırsat bilen İspanya Kralı II. Philip tarafından vevaset bahanesiyle işgal edildi ve bu durum altmış yıl kadar sürdü.

Abdülmelik'in yerine daha önce veliaht tayin ettiği ve Vâdilmehâzin Savaşı'na da katılmış olan kardeşi Ebû'l-Abbas Ahmed geçerek Ahmed el-Mansûr adını aldı. Yeni sultan diğer İslâm ülkelerine olduğu gibi İstanbul'a da bir heyet gönderip hem elde edilen zaferi, hem de ölen kardeşinin yerine kendisinin geçtiğini bildirdi. Ancak Ahmed el-Mansûr'un, Osmanlı padişahının Kur'ân-ı Kerim ve bir kılıçtan oluşan tebrik hediyelerini az bularak teşekkür cevabını geciktirmesi iki devletin arasının açılmasına, hatta Kılıç Ali Paşa kumandasındaki bir donanmanın Fas'a doğru yola çıkarılmasına sebep oldu. Fakat Ahmed el-Mansûr'un hatasını anlayarak kıymetli hediyelerle birlikte en önemli adamlarını İstanbul'a göndermesi üzerine donanma geri çağrıldı. Daha sonra III. Murad ile Ahmed el-Mansûr arasında, kazandıkları bazı zaferleri müjdeleyen karşılıklı tebrikleşme heyetleri gönderildi. 1582 yılında da Fas elçileri III. Murad'ın şehzadelerinin sünnet düğününde bulundular ve gelirken çok değerli hediyelerle birlikte 4000 altın getirdiler. Bu dönemde Osmanlı-Fas ilişkileri, Ahmed el-Mansûr'un yakaladığı fırsatları Osman-

lılar aleyhine değerlendirmesi ve şeriflerden olduğunu ileri sürerek Hz. Peygamber'in soyundan geldiği için halife unvanını kendisinin taşıması gerektiğini söylemesi gibi sebeplerle zaman zaman gerginleşmişse de aralarında herhangi bir sürtüşme çıkmamıştır. Karşılıklı girdip gelen heyetler içinde özellikle 1589 Ağustosunda İstanbul'a varan ve Osmanlı padişahı tarafından çok iyi karşılanan Ali et-Temgrüti (Temcrüti) ve Muhammed el-Fiştâli'den oluşan heyetin ziyaretleri çok başarılı geçmiş ve Temgrüti bu seyahatinden sonra *en-Nefhatü'l-miskiyye fi's-sefâreti't-Türkiyye* adlı kitabını kaleme almıştır.

Sa'dî şeriflerinin iktidarını 1660'ta Hasanî şerifleri ele geçirdiler. 1672'de sultan olan Mevlây İsmâil 1691'de Tilimsân'ı Türkler'den almaya yeltenmişse de başarılı olamamış, 1699 Nisanında da II. Mustafa'ya bir mektup göndererek Cezayirli'leri şikâyet etmiştir; ancak kendisine Osmanlı Devleti'nin Cezayir'deki donanmasına yardımını istediği için şikâyete hakkı bulunmadığı bildirilmiştir. 1703'te Tilimsân'a tekrar saldıran Mevlây İsmâil yine şehri alamamış, 1708'de ise Avrupa'da Osmanlı şehzadesi olduğunu iddia eden ve oradan Fas'a geçen bir kişiyi İstanbul'a göndermeye teşebbüs ederek pâyitahtta nifak çıkarmak istemiş, fakat gemi Sakız adasında durdurularak bu kişinin katledilmesiyle girişimi önlenmiştir.

1757'de tahta çıkan III. Muhammed zaman zaman İstanbul'a hediyeler ve elçiler göndererek kendisinden önce iyice zayıflamış, hatta birçok defa gerginleşmiş olan Osmanlı-Fas münasebetlerini kuvvetlendirmek istedi. 1766 Ağustosunda, Fas donanmasının Akdeniz'de korsan gemileriyle mücadele sırasında ele geçirdiği Dubrovnik ticaret gemilerini padişahın araya girmesiyle serbest bıraktı. Bu münasebetle İstanbul'a giden ve kışı orada geçiren Fas heyeti 1767 Mayısında ülkesine padişahın verdiği kıymetli hediyelerle döndü. Bunlar arasında toparla donatılmış ve içinde bol miktarda değişik tekne levazımatı bulunan bir gemi ile otuz kadar gemi inşa ve top döküm ustası da yer alıyordu. Fas tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanan bu ustalar ölünceye kadar orada kaldılar ve Selâ şehrinde bulunan tersane-nin ihyası içinde çalıştılar.

III. Muhammed, Osmanlı Devleti ile daima iyi ilişkiler içinde bulunmaya özen göstermiş olmasına ve sık sık elçilik heyetleriyle İstanbul'a değerli hediyeler

göndermesine rağmen, dönemin padişahı I. Abdülhamid'in bu iyi ilişkilere güvenerek aradığı malî desteği öteki Mağrib ülkelerinin de yaptığı gibi yeterince sağlamamıştır. 1785'te Fas sultanının damadının başkanlığında gelen bir heyet Cezayir'deki Osmanlı idaresinin kötü davranışlarından şikâyetinde bulundu. I. Abdülhamid de mukabil hediyelerle birlikte cevabî mektubunu götürün bir heyet yolladı ve şikâyet konusu durumun düzeltilceğini bildirdikten sonra Osmanlı Devleti'nin o sırada Kırım'ı kurtarmak amacıyla Ruslar'a karşı girdiği savaş için Fas'tan yardım beklediğini belirtti. Yardımın gecikmesi üzerine aynı yıl içinde ikinci bir heyet gönderildiyse de Cezayir meselesi halledilmediği gerekçesiyle yine yardım gelmedi; ancak daha sonra geç kalmış olmakla birlikte iki gemi gönderildi. 1789 yılındaki Rusya ve Avusturya savaşları sırasında ise III. Muhammed dört firkateyn ile Malta korsanlarının elinden kurtardığı 536 müslüman esiri gönderdi; yine aynı seferle birlikte Fas'tan İstanbul'a Dubrovnik gemileriyle 3000 kantar güherçile ve 1000 kantar barut geldi. Fas sultanı ayrıca yolladığı mektupta Hicaz'a gönderilen surreye kendisinin de katkıda bulunmak istediğini bildirdi. Padişahın muvafakatı üzerine Fas'tan Haremeyn ahalisine dağıtılmak üzere her biri yarım keselik 1000 adet altın külçesi gönderildi. Bunun üzerine sultana külçelerin dağıtım için sikke haline getirilmesi gerektiği haberi iletildi. Ancak bu arada vefat eden III. Muhammed'in yerine geçen oğlu Mevlây Yezîd'in altınları geri istemesi üzerine yardım gerçekleşmedi ve darphâne-de sikke yapılmak üzere bekletilen külçeler geri gönderildi (Aralık 1789).

1830 Temmuzunda Fransızlar Cezayir'i işgal edince daha önceleri Fas'a bağlı olan, fakat 300 yıldır Cezayir'deki Osmanlı idaresinin elinde bulunan Tilimsân şehrinin ahalisi Türkler'in bölgeden çekilmesiyle hâmisiz kaldı ve gönderilen bir heyetle Fas Sultanı Mevlây Abdurrahman'dan biatlarının kabulü istendi. Kendilerinin Osmanlı padişahına tâbi olmaları dolayısıyla durumu Fas ulemâsından soran sultan müsbet cevap alınca Tilimsânlılar'ın biatlarını kabul etti ve böylece Osmanlı Devleti'nin bölge ile mevcut organik bağı kesilmiş oldu.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, MD, nr. 24, s. 87; nr. 28, s. 129; nr. 30, s. 147, 182, 208, 348-467, 489-492; nr. 35, s. 475; nr. 36, s. 110; nr. 48, s. 31; BA, *İspanya Defteri*, s. 7; BA, Cevdet-Hariciye, nr. 4052;

BA, Cevdet-Askerî, nr. 9162/2; TSMA, nr. E 1607, 4034, 4905, 4932, 4994, 4999, 7209, 9055; Vezzân ez-Zeyyâtî, *Vaşvâ İfritkiyye*, I, 283-285; II, 242; Feridun Bey, *Münşeât*, II, 153-154; Selânikî, *Târih* (İpsirli), II, 133; II, 586; Münec-cimbaşı, *Sahâifü'l-ahbâr*, III, 537-538; Naimâ, *Târih*, II, 169; Şem'dânizâde, *Mürî't-tevârîh* (Ak-tepe), II, 104; Çeşmizâde Mustafa Reşid, *Târih* (nşr. Bekir Kütükoğlu), İstanbul 1959, s. 38; İfrenî, *Nüzhetü'l-hâdi bi-ahbâri mülûki'l-kar-nî'l-hâdi*, Rabat 1972, s. 46, 61-66, 74; Vâsîf, *Târih* (İlgürel), s. 54; Cevdet, *Târih*, II, 256, 366; III, 272; IV, 9, 51; VIII, 356-361; Selâvî, *Kitâbü'l-İstikşâ*, IV, 160-163; V, 59-65, 85, 91, 95-97; VIII, 21-23, 44, 119-122; IX, 26-32; A. Cour, *L'Etablissement des dynasties des chérifs an Maroc et leurs rivalités avec les Turcs de la Régence d'Alger*, Paris 1904, s. 105 vd.; a.mlf., "Sa'dîler", *İA*, X, 41 vd.; Ch. A. Julien, *Histoire de L'Afrique du nord*, Paris 1931, s. 146; Said Talat, *Umman ve Hint Denizleri Hakimiyeti ve Türkler*, İstanbul 1934, s. 127; Q. Velloso, *D. Sebastiao*, Lizbon 1935, s. 337 vd.; Aziz Samih İter, *Şimâlî Afrika'da Türkler*, İstanbul 1936-37, I-II, tür.yer.; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, s. 222, 268-269; IV/2, s. 243; Zirikli, *el-A'âm*, IV, 311-312; W. E. D. Allen, *Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century*, London 1963, s. 32-33; Abdülazîz el-Fiştâli, *Menâhilü's-safâ* (nşr. Abdülkerim Küreyyim), Rabat 1972, s. 46, 61-66, 74; Abbas b. İbrâhim, *el-İ'âm bi-men hâle Merakeş ve Ağmat mine'l-a'âm*, Rabat 1976, V, 140-150; Abdülkerim Küreyyim, *el-Mağrib fi 'ahd'd-devleti's-Sa'diyye*, Rabat 1398/1978, s. 30-35, 75-116, 124, 135-136, 142-144, 181-182, 192-194; F. Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* (trc. M. Ali Kılıçbay), İstanbul 1990, II, 316-317, 342-343, 354-358; Mustafa Bilge, "II. Abdülhamid Döneminde İslâm Birliği Çağrısı ve Fas", *II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 1992, s. 45-64; G. Dagtagne, "La Bataille d'Alkassar el-Kebîr", *RAfr*, LXII (1918), s. 130 vd.; Cengiz Orhonlu, "Osmanlı-Bornu Münasebetine Aid Belgeler", *TD*, sy. 23 (1969), s. 111-113; Abderrahman el-Mouddeen, "The Sharif and the Padishah: Some Remarks on Moroccan-Ottoman Relations in the 16th Century", *Studies on Ottoman Diplomatic History*, V, İstanbul 1990, s. 27-34; a.mlf., "The Sharif and the Padishah: Three Letters from Murad III to Abd al-Malik", *Hesperis Tamuda*, sy. 1, Rabat 1991, s. 113-127; G. Yver, "Cezayir", *İA*, III, 136; Bekir Kütükoğlu, "Murad III", a.e., VIII, 621-622; Ziya Kazıcı, "Abdûlmelik b. Muhammed el-Mehdî", *DA*, I, 271; Hulûsi Yavuz, "Ahmed el-Mansûr", a.e., II, 98-100.

MUSTAFA L. BİLGE

4. Himaye Dönemi ve Bağımsızlık. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Fas dış dünyaya kapalı yaşamıştır. Avrupa ile temastan kaçınan Mevlây Süleyman herhangi bir ihtilâfa meydan vermemek için korsanlığı yasakladı (1817). Dinî sebepler ileri sürerek Avrupa'ya ihracattan kaçındı ve ithalâta % 50 gümrük vergisi koyarak Avrupa mallarının ülkeye girişini azalt-